

שמן בייסורים

בתארו מכבש בית בד בעל שני ברגים בארץ ישראל, עמד איתן איילון גם על שימוש מיוחד שלו - מתקן עינויים¹; ואכן, לא רק זיתים נכבשו במתקני הכבישה אלא גם קדושים מעונים! אין אנו באים לחוות דעה בשאלה - האם אכן כך היה, ומתקנים שנועדו מימים ימימה לייצור שמן המביא אורה לעולם 'עברו הסבה' למטרה כה שונה; אך ברור שבלחצים האדירים המופעלים בבית הבד, בקולות הרמים של ריסוק ופיצוח המלווים אותו ובנוזל המתמצה בסופו של תהליך, יש כדי להעלות אסוציאציות חריפות של עינוי.

מתברר כי גם מקורותינו לא התעלמו מן ההשוואה בין בית בד לבין מתקן עינויים, אלא שכדרכם לא הביעוהו בדרך הפלסטית, אלא בדימויים ספרותיים.

במקורות רבים מצאנו את מוטיב הכתישה המשבח את השמן:

מה השמן הזה אינו משתבח אלא על ידי כתישה כך ישראל אין עושין תשובה
אלא על ידי יסורים (שיר השירים רבה פרק א', פסקה ג', מכון המדרש המבואר,
עמ' פ"ח).

מה הזית הזה אינו מוציא שמנו אלא על ידי כתישה, אף ישראל אין חוזרין
למוטב אלא על ידי יסורין (בבלי, מנחות נ"ג ע"ב).

מה הזית הזה אינו מוציא שמנו אלא על ידי כתישה, כך ישראל אין עושין מצות
וצדקות אלא על ידי יסורין (מדרש הגדול, תצוה, מוסד הרב קוק, עמ' תר"ט
שורה 23).

מאמרים אלה שבעיקרם דומים זה לזה משולבים בסדרת השוואות בין ישראל לשמן. נראים הדברים שהכוונה בכתישה-כתישה לריסוק הראשוני של הזיתים על פני גלילי האבן הגדולים של בית הבד (ים-ממל, מפרכות). הלחץ העצום המופעל בו ומראה הריסוק הנראה לעין מעורר להשוואה לייסורים. ביסודו זהו מאמר פסימי למדי על גורלם של ישראל ועל אפשרות תיקונם, ודומה שהנקודה החיובית היחידה שיכול הלומד להוציא ממנו היא הציור הנפלא של בית הבד בפעולתו.

¹ א' איילון, מכבש בית בד בעל שני ברגים בא"י, בגיליון זה עמ' 59-67.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מאמר אחר מרחיב את היריעה ומתאר את כל שלבי ייצור השמן, תוך שהוא מוצא בכלם סמליות המזכירה צרה וייסורים:

מה הזית הזה עד שהוא באילנו מגרגרין אותו ואחר כך מורידין אותו מן הזית ונחבט, ומשחובטין אותו מעלין אותו לגת ונותנין אותן במטחן, ואחר כך טוחנין אותן ואחר כך מקיפין אותן בחבלים, ומביאין אבנים ונותנין את שמנן. כך ישראל בין אומות העולם, חובטין אותן ממקום למקום וחובשיין אותן וכופתיין אותן בקולין ומקיפין אותן טרטיוטין (סטרטיוטין) ואחר כך עושיין תשובה והקב"ה עונה להם (שמות רבה ל"ו א').

לכאורה, תיאור תמים של ייצור השמן לפנינו, המנוסח בצורה מיוחדת שצלילי אלימות עולים ממנה.

החבטה אינה הדרך היחידה למסיק. היא אינה שגורה בלשון החכמים וגם בלשון המקרא נדירה², ומן הסתם נבחרה בגין סמליותה המכאיבה. ספק גדול בעיני גם אם **הגת** המצויינת כאן הינה מונח מקובל בעולמו של בית הבד³. עקרונית, גת יכולה לציין שקערורית, ואגן הריסוק התחתון (יש המכנים אותו **ים**) יכול להיקרא כך. אולם **גת** בלשון חכמים היא המתקן הידוע והמפורסם לדריכת הענבים⁴, ושיבוצו דווקא בהקשר הנידון 'מחשיד' אותו בשימוש סמלי.

להבנת משמעות זו ניזכר במספר דימויי הגת במקרא. רלוונטי במיוחד לענייננו - "גת דרך אדוני לבתולת בת-יהודה" (איכה א טו), וברוח דומה - אם כי ביחס לאויב אחר - "מדוע אדם ללבושך ובגדיך כדרך בגת. פורה דרכתי לבדי ומעמים אין איש איש אתי ואדרכם באפי וארמסם בחמתי וְיֵז נַחֵם עַל בְּגָדֵי וְכַל מַלְבוּשֵׁי אֶגְלָתַי" (ישעיהו סג ב-ג). נוסף לכך את קריאות ההידד האימתניות שהיו מושמעות בעת הדריכה בגת⁵ והרושם המתקבל הוא של פעולה רבת כוח הדומה לעונש ולנקמה. אין להוציא מכלל אפשרות ששיבוצה של **גת** במדרשנו קשור באסוציאציה לשונית מקראית נוספת. הסמיכות "ומשחובטין אותו מעלין אותו לגת" - **חביטה, גת** - מזכירה כמובן את גדעון שהיה "**חבט** חטים **בגת** להניס מפני

² מונח מקובל בלשון חכמים ואף יסודי במקרא הוא, **נקוף** - **נקיפה** (בבלי, גיטין נ"ט ע"ב ועוד).

³ לצורך עיון מעמיק בנושא במסגרת דיון בדימויי הגת במקורות ראה: J. Schwartz, **Treading**, *the Grapes of Warth – The Wine Press in Ancient Jewish and Christian Tradition*, Theologische Zeitschrift, Bazel, 1993, 49, pp. 311-316.

⁴ אזכורי **גת** בלשון חכמים מתייחסים פה ושם גם לשקערוריות הדומות לגת המיועדות לצורך אחר. למשל 'גיתה של פרה אדומה' (משנה, פרה פ"ג מ"ג), אך ברוב רובם של המקרים מתייחסים למתקן לייצור יין.

⁵ ראה: ישעיהו טז י; ירמיהו מח לג.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מדין" (שופטים ו יב) בנסיבות ה'משדרות' אסון ומשבר מיד גויים, המתאימות כל כך לנמשל שבמדרשנו.

הביטוי **מעלין אותו לגת** אינו בהכרח שיבוש. דרשנינו היטיבו לדעת כי ענבים מורידים לגת, שהיא תמיד נמוכה מהאדם המביא אליה את אשכולות הענבים. כאן **מעלין** לגת, היא פרושה אשר היא, מתבצעת בהעלאה מעמדת המוצא של הזיתים שנחבטו ונותרו מושלכים למרבה העלבון על הארץ. בהעלאה זו יש אפוא כדי להזכיר את עלבונם!

מכאן לשלב הבא. המדבר על **טחינה במטחן**. יש לשער שגם פעולה זו אינה מונח תעשייתי מקובל בייצור השמן⁶, אולם מקופלת בה סמליות בתיאור ריסוקם של הזיתים. **מקיפין אותו בחבלים** רומז לעקלים שנעשו במעין חבלים או נכרכו בחבלים. אף שימוש זה רחוק מלתאר במדויק את המצב הטכני, ורבה בו הסמליות כפי שעולה מן הנמשל. **מביאין אבנים** קשור בהפעלת הקורה הכבדה של בית הבד שהיא היא המביאה לעצירת השמן מִרְסָק הזיתים הנתון בתוך העקלים.

מכל האמור לעיל עולה אזהרה לפרשני מונחים טכניים בלשונם של חכמים, לבל יזניחו את המשמעויות הציוריות והסמליות המקופלות במונחים שבמדרשים. לשון אחר, במתח שבין המציאות לבין תיאורה נוטה לעיתים כף המאזניים באופן ברור לעיבוד ולשינוי! תכליתו של המדרש רעיונית היא ואילו אמצעיו אמנותיים, ועל כן ימצאו בו ביטויים שאינם טכניים. במובן הפשוט מתאר הנמשל אסון. אך מעבר לרעיון הפשוט, גם בנמשל חשובים ענייני הלשון. תן דעתך למשחק הלשון **חובטין-חובשין** המעביר את הקורא למציאות של כליאה ושבייה, הקשורות כמובן בחבלים הכובלים. **טרטיוטין** (סטרטיוטים)⁷ מציינים על דרך משחק הלשון את הגייסות המקיפים את ישראל. בנקודה זו ראוי כמובן שלא לשכוח את הצד החיובי במשל, שהוא בסופו של דבר הנקודה המרכזית: השמן, התוצר הסופי - משול כרגיל לתורה⁸, ואילו כאן - לתשובה!

⁶ המונח **מטחן** אינו נזכר בלשון חכמים ביחס לשמן, ואף לא בהקשר אחר. דומה שהדבר מלמד על ייחודו של שימוש זה.

⁷ **קִרְטִיּוֹט** - חבל, מיתר... כופתים אותם בקולרין ומקיפין אותם **טרטיוטין** כלומר חובשין אותם בברזל של צואר... וסובבים אותם **בחבלים** - ערוך השלם, מהדורת קוהוט, ד', עמ' ע"ח. **קִרְטִיּוֹטִין** - איש צבא, שר צבא... מכתוב לו **סטרטיוטין** כדי ללבוש קסדה ושריון... אנשי מלחמה... עיי'ע אסטריא - שם, ו', עמ' מ'.

⁸ הדימוי לשמן כמסמל תורה, נפוץ מאד בספרות חז"ל. ראה למשל סדרת המשלים בפרק הראשון בשיר השירים רבה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בהקשר אחר נזכר הלחץ בבית הבד במעשה הנפלא אודות דוד (בבלי, סנהדרין צ"ה ע"א), שהקב"ה מקפיד לזכור לו את אחריותו בעוון הריגת כוהני נוב. בפועל, מי שהרג את הכוהנים היה כמובן שאול, אך הדרשן - המקפיד בענייני מוסר על קלה כעל חמורה - אינו יכול להתעלם מאחריותו העקיפה של דוד, וכך מזכיר לכל שגם אחריות עקיפה, אחריות תיקרא. דוד נשאל על ידי הקב"ה במה מבכר הוא להיענש - בהריגת זרעו או במסירתו **הוא** בידי אויב. כצפוי, ולא נעמוד כאן על הסמליות שבדבר, בחר דוד באפשרות השנייה. יום אחד כאשר יצא לצוד בא השטן ונדמה לו כצבי. דוד נכשל בנסיונותיו לְצוֹדוֹ, והצבי גָּררו לארץ פלשתים - אויבם המסורתי של ישראל ודוד. בארץ פלשתים ראהו יְשָׁבִי אחי גולית ותפסו - "כפתיה קמטיה אותביה ושדיה תותי בי בדייה" (שם) שניתן לפרשו - "הכניסו תחת הבד של זיתים ויתב עלה למעכו" (רש"י). כלומר, הכניסו מתחת למערכת הסחיטה וישב עליה כדי למעוך אותו, עד שיואב הצילו. לענייננו, חשוב כמובן השימוש בבד - מערכת הסחיטה - בנסיון להדגים את גודל העינוי שענה דוד. אכן, בצד הכתישה המפרקת והמרסקת נוצל בהקשר הנדון, כמוטיב ספרותי, גם כובדה של הקורה הסוחטת.

מעניין שהשימוש במוטיב זה לא נפסק בספרות חז"ל, ועוד מאות שנים מאוחר יותר נוצל בפיוט הסליחות של פייטן איטלקי:

החושבים להשכיח שם קדש הנכבד
ולהרגיל שם טמאה נקלה ונעבד
זה דרכם - טובי עם אָבֵד
חֲשֵׁךְ הַשְׁאָר מִקְּתָשָׁם בְּבֵית הַבָּד⁹

הגויים, קורא הפייטן, המשתדלים לגרום לנו להמיר את דתנו ולאמץ את הדת הנוצרית, פוגעים ומאבדים את טובי העם. **חשוד**, פונה הוא לקב"ה, את שאר העם מלעמוד בלחץ הזה, המשול לכתשישה בבית הבד.

נסיים במקור פיוטי אחר, משלהי תקופת התלמוד. זהו פיוט ארץ ישראלי מובהק, ואין זה מן הנמנע ששורותיו צמחו מתוך מראה העיניים. כוונתנו **לקרובה** של ר' ינאי לפרשת שמות.

בתארו את השבטים שירדו למצרים הוא מרבה בשבחם - חוכמתם וכוחם, תוך שהוא משתמש בברכות השונות שהרעיפו עליהם יעקב ומשה. הוא מתרכז בשבח ומעלים כליל את סימני הביקורת השלילית שמצויים בברכות אלה. כוונתו

⁹ שלמה בר יהודה הבבלי, **סליחות ליום ד' שלפני ראש השנה**, סליחה א', על פי מהדורת גולדשמידט.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לתאר את מעלת היורדים מצרימה ובעקיפין את גודל המשבר שפקדם עם השעבוד.
שבט אשר, למשל, מתואר כך:

אשר לבוש מנעלי ברזל לדרך אבנים אשר כברזל¹⁰

אין ספק שמקורו ב"ברזל ונחשת מנעלך" (דברים לג כה). אולם יש יסוד להניח כי מדובר כאן בדריכת שמן של שבט אשר שנתבחו בו על פי עדות והכתוב הסמוך - **וטבל בשמן רגלו** (שם כד). בלי להיכנס לדיון במשמעות המקראית של הסמיכות הזו, דומה שהפייטן חידד את הסמיכות וייתכן כי לנגד עיניו עמדה שיטה - אולי נדירה - לדריכת שמן. לפי זה, **לדרך אבנים אשר כברזל** פירושו דריכת השמן בשקערויות, בגיתות וכיו"ב. אנו יודעים על קיומה של שיטה כזו בעולם העתיק¹¹, והיא משתלבת יפה בברכת אשר.

בהקשר הנידון, זו דוגמה להפעלת כוח ולחץ בעת ייצור השמן. כך נוספת דוגמה זו על קודמותיה וניתן לראותה כמשלימה את הדוגמות שעסקו בריסוק הזיתים טרם סחיטה. אולם עניין קל מבדיל בין הביטוי הפיוטי הזה לבין הביטויים הקודמים. כאן לא עם ישראל הוא המעונה, הוא הדורך והוא הלוחץ! אופייני הדבר ליניי שהשכיל לשקף בין השורות, בדרכים סמויות וברמזי רמזים, את תקוותיו לפגוע באדוני הארץ של ימיו - בפעם זו בכוחם של מנעלי הברזל של אשר המשתלבות בשפע השמן של נחלת השבט!

¹⁰ י"מ רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, תשמ"ה, א', עמ' 263.

¹¹ ר' פרנקל, תולדות עיבוד יין ושמן בגליל בתקופת המקרא המשנה והתלמוד, עבודה לקבלת תואר דוקטור, תשמ"ז, א', עמ' 106.